

Knižní kultura

dějiny výzkumu – definice – odborná literatura

Studium knihy v České republice lze obecně rozčlenit do tří etap.

První vývojová etapa je spjata se sběratelskými, antikvárními, knihovnickými a cenzurními zájmy, a má tudíž prostou evidenční povahu. Potřeba registrující *bibliografie* se v českých zemích objevila na rozdíl od ciziny, kde k zakladatelům patřili mj. Johannes Trithemius (1462–1516), Georg Willer st. (ca 1515–1594) či Konrad Gessner (1516–1565), poněkud později, a to v rámci rekatolizačních snah Antonína Koniáše (1691–1760). Vědecký základ, podbarvený národně obrozenským úsilím emancipovat českou společnost od německého kulturního vlivu, na úseku bibliografie položili Karel Rafael Ungar (1744–1807), Josef Dobrovský (1753–1829), Josef Jungmann (1773–1847) a Václav Hanka (1791–1861).

Na Jungmannův lingvocentrický program evidence jazykově českých knih v *Historii literatury české* (1825, 1848), který se dlouho jevil sice politicky nosně, ale s ohledem na autentické poznání minulosti byl už v době vzniku vědecky mrtvý, navázal Zdeněk Václav Tobolka (1874–1951). Tobolka založil *Knihopis českých a slovenských tisků* (KPS) čili kriticky a minuciózně vedenou retrospektivní národní bibliografii jazykově českých prvotisků (1925) a starých tisků do roku 1800 (1936–1950). Během let 1950 až 1967 redigování převzal jeho žák František Horák (1911–1983). Horák mimo to roku 1950 chronologii Knihopisu prodloužil nově vzniklou Bibliografií 19. století, která dle stejných popisných kritérií evidovala knižní produkci bez ohledu na jazyk. Monolingvistický program Knihopisu vyvážil Horák roku 1954 založením pandánu nazvaného *Bibliografie cizojazyčných bohemikálních tisků* (BCBT). K předním katalogizátorům té doby patřili například Bedřiška Wižd'álková (1926–2006), Vladislav Dokoupil (1918–1992), Jaroslav Vobr (1939–2013) nebo Anežka Baďurová (nar. 1942).

Na zájem knihovníků 19. století kriticky navázala Emma Urbánková (1909–1992), která domácí bibliograficky orientovanou inkunábulistiku dovedla k soudobému vrcholu. K váženým doyenům patřila vedle E. Urbánkové rovněž Mirjam Bohatcová (1919–2007), specializující se na dějiny knihtisku 16. století, který byl dle staršího německého a polského vzoru sledován bio-bibliograficko-typografickou metodou. Bohatcová se významným způsobem spolupodílela na vydání odvážné esence z tuzemských dějin knihy. Dodnes nepřekonaná reprezentativní publikace s názvem *Česká kniha v proměnách staletí* však trpí metodologickou nevyvážeností mezi středověkým (rukopisným) a raně novověkým (tištěným) materiálem. Inscenace 16. až 18. století je značně subjektivní, a nadto některé partie byly ironií osudu již v roce vydání (1990) ideologicky antikvované.

Působení vzpomenutých tuzemských knihovníků a mnoha dalších specialistů spadá již **do druhé vývojové etapy**, kterou lze označit termínem *knihověda*. Tato disciplína zkoumala knihu na bio-bibliografické bázi jako statický materiální objekt definovaný vnějšími znaky a projevy (shodné pozitivistické a strukturalistické výzkumné metody, preferující formální analýzu, užívaly v České republice též všechny vědy o umění). Ke stinným stránkám tuzemské knihovědy patří především izolace od západoevropského vývoje, který se kvůli politickým bariérám sledoval všeobecně s potížemi. Jak ovšem ukazuje účelová absorpce polské vědecké literatury, selektivně byly akceptovány tituly bibliografické, zatímco o sociologické perspektivy oboru (Głombiowski, Migoń) zájem nebyl.

Kvůli tomuto zapouzdření tak pozornosti zcela unikla *recepční estetika*, formulovaná v 60. letech 20. století. Kostnická škola se prvořadě zaměřovala na interdisciplinární průnik teorie tvůrčího (literárního nebo výtvarného) a recepčního procesu do dějin různých sfér umění. Zatímco v zahraničí se doposud bibliografické zaměření knihovědy významně obohatilo aspektem recepce, tuzemské vědy o umění, literatuře a knize mlčky předpokládaly, že četba (a zvláště tichá) má automatickou a pasivní povahu a že s literárním procesem ani s knižním provozem nesouvisí. Poznatek, že četba je vysoce aktivní proces tvorby, která zdánlivě konzervovaný a nehybný text v čase a prostoru proměňuje, zůstal českými badateli nevyužitý.

Třetí vývojová etapa se počala realizovat od 60. let 20. století ve Francii. Vědecké monografie Henri-Jeana Martina (1924–2007), na nichž se čas od času podílel Lucien Febvre (1878–1956), představily knihu jako hlavní subjekt vědy o *knižní kultuře*, v níž registrující a popisná bibliografie přestala být konečnou fází výzkumu. Sloučením estetických, psychologických a sociologických kritérií, o něhož se od poloviny 60. let zasazovala i Kostnická škola, do popředí vystoupil zájem sledovat proměny knižní produkce a recepce v dlouhém socio-kulturním vývoji lidstva. V podstatě též směr vytyčila francouzská historiografická škola Annales, snažící se díky zakladatelskému úsilí Luciena Febvra nazírat na dějiny knihy v sociálním, hospodářském a politickém kontextu.

Američan Robert Darnton (nar. 1939) přispěl roku 1982 statí o obecné povaze *komunikačního okruhu*:

1. stav knižního trhu (preferance dle čtenářského zájmu, kulturní avantgardy nebo státních a církevních špiček, aktivita objednavatele, písaře, tiskaře, mecenáše či nakladatele); 2. výběr autora (překladaatele), úprava textu s ohledem na čtenáře, způsob reprodukce (opis, volba typografického postupu a nákladu); 3. volba psací látky a tiskového papíru dle objemu a charakteru knihy; 4. přítomnost věcně, umělecko-řemeslně a sociálně podmíněné iluminace či ilustrace (kresba, malba, dřevořez, mědiryt, dřevoryt, oceloryt, litografie); 5. přítomnost mědirytového frontispisu (zástupný prvek ilustrace); 6. informační potenciál paratextů;

7. množství opisů a vydání; 8. proměny textu při opisování a v reedicích; 9. pojetí knižní vazby (individuální a masové); 10. způsob reklamy (jednolistová nabídka, kumulovaná nabídka, subskripce, inzerát); 11. způsob distribuce (knihkupec v personální unii skriptoria či tiskárny, kamenné knihkupectví, nakladatelské knihkupectví, veletrh, aukce, antikvariát, kolportáž podomní, kramářská či ilegální); 12. cena; 13. interakce čtenáře s textem a vliv četby na předpokládaný segment společnosti (exemplář s rukopisnými poznámkami, dodatečně kolorovanými ilustracemi, čtenářské výpisky, zmínky v korespondenci, půjčování exempláře, dedikační exemplář); 14. exemplář jako součást soukromé či institucionální knihovny.

Knižní kulturu vytvářejí jednak sociálně, mentálně a politicky determinované představy a postoje všech protagonistů **komunikačního okruhu** a jednak **umělecké procesy** a **řemeslné postupy** zpřístupňující **textové** a **obrazové informace**, které jsou v podobě **rukopisných** či **tištěných médií** a prostřednictvím **distribučních kanálů** vnímány **poslechem** nebo **četbou**. Informace tradované ústně i uchovávané soukromými sběrateli či státními paměťovými institucemi v podobě **jednolistů**, **brožur** a **knih** vytvářejí „kolektivní hardware“ společnosti, který kulturu zpětně ovlivňuje.

Jedna věc je ovšem nové pojetí vědy o knižní kultuře jakožto systému konkrétního společenského časoprostoru (tvorba a materiální zhmotnění textu, struktura a fungování knihy, čtenářské chování) a něco jiného je praktický provoz vědní disciplíny. V něm velkou roli hraje personální zabezpečení a odborná specializace, zpravidla nepokrývající všechny vývojové fáze, odvětví ani věcné souvislosti. Díky dlouhé historické kontinuitě knihy a procesů s ní spojených jsou maximalistické cíle zatím jen iluzí.

Studium se proto realizuje v dominantní disciplíně (např. dějiny knihoven), obklopené dle osvědčeného vzoru několika pomocnými vědami (např. bibliografií). Vedle této vnitřní dělby však studium knižní kultury potřebuje spolupráci s externě profilovanými sociálními a humanitními vědami, např. o textu, literatuře, výtvarném umění, hudbě, náboženství, politických idejích, mentalitě, statistice, informatice. Jde-li o „klasické“ humanitní obory, Darntonův model komunikačního okruhu se stává nenápadným katalyzátorem jejich proměn. Problém týmově zaručené mezioborovosti však spočívá v tom, že mění zažitá paradigmata úzce specializované vědecké práce rychleji, než bylo doposud zvykem, a tím naráží na případné konzervativní postoje jednotlivců.

Věda o knižní kultuře se v České republice během posledních třiceti let vyrovnává s tradicí a při tom konečně přihlíží k nosným zahraničním trendům. Některé specializace udržely s minulým vývojem žádoucí kontinuitu (např. dějiny knihtisku a knihoven 15. a 16. století), některé se po mnoholeté odmlce podařilo resuscitovat (např. dějiny knihvazačství 15. a 16. století). Jiné specializace se teprve budují. Vzpomenout je třeba dlouhodobé týmové projekty zkoumající v širším časovém záběru paralelní existenci rukopisů a tisků, knižní provenienci, knižní trh, cenzuru atd. Věda o knižní kultuře se v České republice prezentuje konečně i monografiemi, např. o knihtisku a knihovnách 15. a 16. století. Dohání se průzkum pozdně gotických filigránů, renesanční ilustrace, přehodnocují se dějiny tuzemského humanismu. Témata pokrývající knižní kulturu 17. až 19. století však z kapacitních důvodů zůstávají až na výjimky zatím nedotčená.

Navzdory tomu se postupně během minulých tří desetiletí dospělo k poznatku, že knižní kultura významně odráží intelektuální potenciál společnosti. Bez vědy o knižní kultuře nelze získat úplný ani autentický obraz jakékoli historické etapy, lhostejno zda pořízený mikroskopem každodennosti (kupř. četba jako volnočasová aktivita), nebo studiem chování společenských vrstev (ovlivněných např. časovou pamfletickou literaturou).

David MACH, *Historie a vývoj české knihovědy a knihovědného bádání*. Diplomová práce na Ústavu informačních studií a knihovnictví FF UK, Praha 2010. <https://dspace.cuni.cz/handle/20.500.11956/35097>

Jindřich MAREK, Bádání o středověké knize v českých zemích, in: Robert NOVOTNÝ – Pavel SOUKUP – David KOZLER (edd.), *Česká medievistika 1990–2020*, Praha 2020 (v tisku).

Jiřina ŠMEJKALOVÁ – Lenka POŘÍZKOVÁ (edd.), *Co jsou dějiny knihy? Antologie textů k dějinám a teorii knižní kultury*, Praha 2020 (v tisku).

Petr VOIT, Nesnadná cesta knihovědy k dějinám knižní kultury, *Česká literatura* 60/4, 2012, s. 586-602. <http://eprints.rclis.org/17855/>

Petr VOIT, Osobní apel ke koncepci, komplexnosti a interdisciplinárnímu charakteru knižní kultury, *Knihy a dějiny* 21, 2014, s. 95-100. <http://eprints.rclis.org/24458/>

Martin BOGHARDT, *Archäologie des gedruckten Buches*, Wiesbaden 2008; Mirjam BOHATCOVÁ (a kol.), *Česká kniha v proměnách staletí*, Praha 1990; Peter BURKE, *Varieties of cultural history*, Cambridge 1997 (česky: Variety kulturních dějin, Brno 2006); Peter BURKE, *What is Cultural History?*, Cambridge 2004 (česky: Co je kulturní historie?, Praha 2011); Guglielmo CAVALLO – Roger CHARTIER (edd.), *A history of reading in the West*, Amherst 2003; Robert DARNTON, *What is the history of books?*, Daedalus 111/3, 1982, s. 65-83; Elisabeth L. EISENSTEIN, *The Printing Revolution in Early Modern Europe*, Cambridge 1983; Lucien FEBVRE – Henri-Jean MARTIN, *L'apparition du livre*, Paris 1958 (1971, 1999); Karol GŁOMBIOWSKY, *Książka w procesie komunikacji społecznej*, Wrocław 1980; Alberto MANGUEL, *A History of Reading*, London 1996 (česky: Dějiny čtení, Brno 2007); Krzysztof MIGOŃ, *Nauka o książce. Zarys problematyki*, Wrocław 1984.